

Dr. A. Maris

DE POSITIE VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW
IN EEN DYNAMISCHE MAATSCHAPPIJ

Mededeling No. 151

L 27
151
B

September 1976

Landbouw-Economisch Instituut, Conradkade 175, Den Haag.
Tel.: 61.41.61

Overdruk uit: "Landbouwkundig Tijdschrift, 88e jaargang, no. 5,
mei 1976".

Uit de opvallende veranderingen in de agrarische bedrijfstak die na 1950 hebben plaatsgehad, moet men wel concluderen dat het leven in de landbouw allerminst genoeglijk en rustig voortrolt. Integendeel! Vele werkers in de landbouw zijn weliswaar niet letterlijk weggejaagd, maar ze werden wel economisch gedwongen een ander beroep te zoeken, terwijl de blijvers werden genoodzaakt ingrijpende veranderingen aan te brengen in omvang en samenstelling van het produktenpakket, in de wijze van produceren en in de afzet van produkten. In feite is alles in de landbouw in beweging, en de betekenis van de landbouw binnen de agribusiness en binnen de volkshuishouding is sterk gewijzigd. Mede als gevolg hiervan is de positie van de agrarische bevolking in de maatschappij gewijzigd en vooral in de plattelandssamenleving minder dominerend geworden.

Hierbij dient te worden onderstreept dat het landbouwvraagstuk in de economisch ontwikkelde landen niet is ontstaan door een achterlijke produktietechniek. Het tegendeel is zelfs het geval. Het zijn juist de snelle en grote veranderingen in het produktieproces - waardoor het aanbod sterk is gestegen, de werkgelegenheid sneller is gedaald dan het aantal arbeidskrachten en de bewerkingcapaciteit sterker is toegenomen dan de bedrijfsomvang - die geleid hebben tot de noodzaak van ingrijpende veranderingen in de agrarische structuur. Het gevaar is hierbij groot dat wordt voorbijgezien aan de ongekende produktiviteitsstijging die met deze veranderingen gepaard is gegaan en aan de positieve bijdrage die de landbouw aan de welvaartstoename heeft geleverd.

Hierbij dringt zich de vraag op, waarom de landbouw na 1950 zo in beweging is geraakt. Weliswaar was ook de groei van de produktie per werker in een lange periode vóór 1950 aanzienlijk, maar deze werd hoofdzakelijk veroorzaakt door belangrijke vorderingen in het biologisch-technisch vlak, waardoor grond- en dierproduktiviteit werden vergroot binnen de bestaande agrarische structuur. Opvallende veranderingen in de man-land-verhouding, in de bedrijfsgrootte en in de arbeidsorganisatie deden zich hierbij niet voor.

Na 1950 heeft de ontwikkeling van de landbouw een extra dimensie gekregen. De ongekende economische groei die Nederland te zien heeft gegeven, met als consequentie een sterke verhoging van de beloningsaanspraken voor arbeid, noodzaakte de landbouw om in een fors tempo arbeidsbesparende technieken toe te passen. Door deze mechanisch-technische ontwikkeling - de biologisch-technische vooruitgang is hierbij nog steeds werkzaam - heeft de toeneming van de produktie per man een versnelling ondergaan. Door deze sterke stijging van de bewerkingcapaciteit per man in een matig expanderende bedrijfstak kwam na 1950 de klemtoon te liggen op de afvloeiing van arbeidskrachten en de schaalvergroting.

De economische groei is dus de drijvende kracht geweest die de landbouw in een stroomversnelling heeft gebracht. De toeneming en verandering die zich in het goederenpakket voordoen om aan de

behoefte van de consument tegemoet te komen, heeft tot gevolg dat in de volkshuishouding een voortdurende hergroepering van produktiefactoren plaatsheeft. Deze dynamiek vindt plaats tussen de sectoren van de volkshuishouding en binnen een bepaalde sector. We zien dan ook verschuivingen tussen de primaire, secundaire en tertiaire activiteiten in de maatschappij, terwijl de produktietechniek en de arbeidsorganisatie binnen de bedrijfstakken doorlopend worden gemoderniseerd. Afhankelijk van het gezichtspunt vanwaaruit de economische ontwikkeling wordt gezien, kan men zeggen dat economische groei welvaart brengt, de grote onruststoker is door de voortdurende hergroepering van de produktiefactoren en de belangrijkste oorzaak is van wijzigingen in bestemming en inrichting van de ruimte, met als gevolg milieuveranderingen.

Ook de landbouw heeft duidelijk met genoemde drie aspecten te maken. Immers de agrarische producenten brengen een rijk en gevarieerd produktenpakket voort; zeer pregnant ondervinden de agrarische werkers de onrust die een hergroepering van de produktiefactoren meebrengt, en in de derde plaats is de landbouw zeer nauw betrokken bij de bestemming, de inrichting en het beheer van het grootste deel van de ruimte. De aanpassingen die de landbouw na 1950 te zien heeft gegeven, hebben tot doel gehad, de concurrentiepositie van de agrarische sector te versterken en hierdoor is een bijdrage geleverd aan de bevordering van welvaart en welzijn van de gehele samenleving.

Genoemde ontwikkelingen hebben plaatsgehad in een economisch klimaat waarin de inflatie tot 1970 gematigd was en de muntpariteiten vrij stabiel. Bovendien kon de landbouw in ruime mate beschikken over grond- en brandstoffen tegen relatief lage prijzen. Ook het gevoerde nationale beleid om de regionale economische structuur te verbreden en de agrarische infrastructuur te verbeteren, zijn onmisbare voorwaarden geweest om de produktiviteitstoename te realiseren.

Van groot belang voor de Nederlandse landbouw is tevens geweest het gevoerde gemeenschappelijk landbouwbeleid. Hierdoor konden de factoren die de regionale specialisatie bevorderen (bodem, klimaat, geografische ligging en technische know-how) hun trekkracht vrijwel onbeperkt uitoefenen, terwijl door het vrije verkeer van produkten tussen de lidstaten van de EG de afzetmogelijkheden werden vergroot. Zowel de Nederlandse landbouw als de Nederlandse economie hebben duidelijk de positieve invloed van het gemeenschappelijk landbouwbeleid ondervonden.

Productie en export

In de toegestane beperkte ruimte van dit artikel kunnen slechts enkele punten summier worden behandeld om aan het profiel van de Nederlandse landbouw enig relief te geven; hierdoor moest ook de tuinbouw buiten beschouwing blijven.

In de eerste plaats is opvallend dat in het dichtbevolkte Nederland (binnen de EG heeft Nederland 3% van de cultuurgrond en bijna 7% van de bevolking) de landbouw niet alleen zorgt voor een royale voedselvoorziening voor de eigen bevolking, maar bovendien nog een belangrijk deel van de voortgebrachte levensmiddelen exporteert. De oorzaak hiervan is niet dat de Nederlanders zo weinig eten, maar is gelegen in het hoge produktieniveau. De produktie-omvang is groot en neemt nog voortdurend toe door de stijging van de grond en dierproduktiviteit, terwijl de veestapel extra kon worden uitgebreid door een toenemende import van krachtvoer. In 1962 werden ruim 5 miljoen ton granen en andere veevoedergrondstoffen ingevoerd. In 1971 was deze hoeveelheid gestegen tot 10 miljoen ton. Zou Nederland deze invoer van veevoedergrondstoffen moeten missen, dan zou voor de landbouw de export wegvallen, terwijl in het voort te brengen produktenpakket het aandeel van de plantaardige produkten voor menselijke voeding zou moeten toenemen om de eigen voedselvoorziening te waarborgen. In de laatste oorlog bleek dit zelfs ternauwernood mogelijk.

Een tweede karakteristiek van de Nederlandse landbouw is dan ook de samenstelling van het produktenpakket. Het aandeel dierlijke produkten hierin is groot en neemt nog toe. Tabel 1 (zie blz. 6) illustreert de omvang en samenstelling van de produktie en van het verbruik van landbouwprodukten.

In Nederland is het aandeel van dierlijke produkten in de brutoproduktie 85%, terwijl dit in de EG van de Zes ruim 70% is. Het Nederlandse aandeel in de landbouwproduktie van de zes EG-landen is ruim 8%; van de dierlijke en plantaardige produkten zijn de percentages respectievelijk 10% en 4,5%. Deze agrarische produkten worden in Nederland voortgebracht met 6% van de beroepsbevolking, terwijl in de EG van de Zes nog bijna 10% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is.

Twee punten zijn voor deze ontwikkelingen essentieel geweest: de toepassing van de beschikbare kennis door de ondernemers en de mogelijkheden tot regionale specialisatie. Bij dit laatste kan men denken aan bodem, klimaat, geografische ligging, en kwaliteit van een royaal arbeidsaanbod. Hoe groter het gebied van een markt, hoe meer invloed deze factoren kunnen uitoefenen.

Tabel 2 (zie blz. 6) geeft een beeld van de uitvoer en invoer van voor de Nederlandse landbouw relevante produkten.

Hierbij zij opgemerkt dat het uitvoervolume in de afgelopen tien jaar meer dan verdubbeld is. Het exportsaldo van de buitenlandse handel in agrarische produkten bedroeg in 1974 6,4 miljard gulden. Dit cijfer illustreert de grote betekenis van de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie voor de handelsbalans 1) en daarmee voor de Nederlandse economie.

1) Het saldo op de handelsbalans voor alle goederen bedroeg in 1974 0,2 miljard gulden.

6 Tabel 1 Groei van de produktie van landbouwprodukten en samenstelling van produkten en verbruik 1)

	volumeontwikkeling			waarde in mln. gulden 73/74	samenstelling in % (1970/71-1972/73)	
	1961/62	1971/72	1973/74		produktie	verbruik
	1962/63	1973/74	73/74			
akkerbouwprodukten	100	125	131	2.053	15	23
melk en zuivelprodukten	100	131	145	4.443	32	24
rund- en kalfsvlees	100	121	131	2.138	16	21
overige vleeën en eieren	100	174	187	5.576	37	32
totaal landbouw (excl. tuinbouw)	100	135	145	14.262	100	100
verbruik landbouwprodukten	100	116	118			

1) Exclusief intermediaire leveringen en verbruik door de landbouw.

Tabel 2 Regionale spreiding van uitvoer en invoer van voor de Nederlandse landbouw relevante produkten, (inclusief bewerkte produkten) 1974

	uitvoer		invoer		uitvoersaldo	
	mln. gld.	%	mln. gld.	%	mln. gld.	
EG (9)	11.345	79	3.331	42	1.497	
industr. landen exclusief EG	1.465	10	2.962	37	- 1.497	
ontwikkelingslanden	1.410	10	1.480	19	- 70	
commun. landen	110	1	131	2	- 221	
totale waarde	14.330	100	7.904	100	6.426	

Het handhaven van de belangrijke exportpositie van de agrarische sector vraagt uiteraard een voortdurende inspanning om de concurrentiepositie te versterken. Vóór 1950 heeft Nederland vooral aandacht geschonken aan de verhoging van de produktiviteit door toepassing van opbrengstverhogende technieken, een ontwikkeling die zich overigens na 1950 heeft voortgezet. Na 1950 is aan de toename van de produktie per werker een extra impuls gegeven door toepassing op grote schaal van arbeidsbesparende technieken. De structurele aanpassingen die hierdoor in de wijze van produceren moesten plaatshebben, worden in de volgende paragraaf in hoofdlijnen weergegeven.

Structurele veranderingen in de organisatie van de produktie

De ingrijpende structurele aanpassingen kunnen worden samengevat met de woorden: vermindering van arbeidskrachten (arbeiders, zoons en bedrijfshoofden) en schaalvergroting. Het doel hierbij is te komen tot een optimale combinatie van produktiefactoren. Dat de landbouw de uitdaging op deze wijze moest beantwoorden, is typisch voor een bedrijfstak met relatief geringe expansiemogelijkheden en vele kleine zelfstandige ondernemers.

Tabel 3 Ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking 1)

	<u>indexcijfer (1960 = 100)</u>			aantal x 1000 in 1974
	1960	1970	1974	
bedrijfshoofden	100	78	69	111,7
meewerkende zoons 2)	100	36	28	18,3
overige arbeidskrachten	100	38	27	14,9
alle arbeidskrachten	100	60	51	144,9
aantalsvermindering in % per jaar		4,9	4,0	

- 1) Op de bedrijven met hoofdberoep bedrijfshoofd: akkerbouwer/veehouder.
- 2) Alleen inwonende zoons (uitwonende meewerkende zoons worden als overige arbeidskrachten geteld).

Wanneer men in tabel 3 ziet dat het aantal arbeidskrachten in de periode 1960/1974 is gehalveerd en het aantal bedrijfshoofden met meer dan 30% is afgenomen, dan moet worden geconstateerd dat het dalings tempo hoog is geweest. Het resultaat van het uiteenlopende tempo bij de drie categorieën arbeidskrachten is dat thans ruim 75% van de totale beroepsbevolking in de landbouw bedrijfs-

hoofd is. Door deze ontwikkeling is de gemiddelde mannelijke arbeidsbezetting per bedrijf tot ongeveer 1,3 gedaald, terwijl de produktieomvang per bedrijf aanzienlijk is toegenomen. In de taken van vele agrarische ondernemers is dan ook een belangrijke accentverschuiving opgetreden. Naast de commerciële en organisatorische taken en het nemen van teelttechnische beslissingen, is thans het zelf uitvoeren van de werkzaamheden een dominerend onderdeel van het ondernemersschap geworden.

Gelet op het aantal meewerkende zoons dat altijd als opvolger aanwezig zal blijven, moet worden geconstateerd dat vrijwel de minimale arbeidsbezetting per bedrijf is bereikt. Dat wil dus zeggen dat een verdere daling van het aantal arbeidskrachten in hoofdzaak zal worden bepaald door een vermindering van het aantal bedrijfshoofden en dus van het aantal bedrijven. Voor de blijvende bedrijven houdt dit een verdere mogelijkheid tot vergroting in. En hiermee komen we op het vraagstuk van schaalvergroting.

Bij schaalvergroting gaat het om een economisch verantwoorde onderlinge afstemming van arbeid, arbeidsbesparende technieken en produktieomvang in de diverse produktierichtingen. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf is in de periode 1960-1974 met ruim 4 ha toegenomen, maar de produktieomvang, gemeten in standaardbedrijfs-eenheden, met ongeveer 80%. Tabel 4 geeft een beeld van deze veranderingen.

Tabel 4 Kengetallen van de Nederlandse landbouwbedrijven

	1960	1970	1974
aantal bedrijven 1) c 1.000	164	123	110
oppervl. cultuurgrond 2) x 1.000 ha	2.090	1.925	1.886
aantal sbe 2) x 1.000.000	11,28	12,87	13,39
aantal ha per bedrijf	12,7	15,6	17,1
aantal sbe per bedrijf	70	105	126
aantal sbe per ha	5,50	6,75	7,36
aantal v.a.k. per ha	1,73	1,38	1,30

1) Hoofdberoep bedrijfshoofd akkerbouwer/veehouder.

2) Behorend bij deze bedrijven.

Behalve door vergroting van zelfstandige bedrijven kunnen ook door samenwerking en het gebruik maken van loonwerkers belangrijke schaalvoordelen worden gerealiseerd. Van deze mogelijkheden wordt in Nederland op ruime schaal gebruik gemaakt. Tenzij men de perspectieven voor het uitoefenen van het landbouwbedrijf als nevenbedrijf hoog aanslaat, mag in de toekomst geen grote uitbreiding meer van het loonwerk worden verwacht. Vergroting van zelfstandige bedrijven en meer of minder intensieve vormen van samen-

werking bieden onzes inziens de meeste perspectieven.

Bedrijfsoverkoepelende vormen van samenwerking kunnen wellicht leiden tot een ontwikkeling die het proces van bedrijfsbeëindiging voor de betrokkenen soepeler en meer bewust doet verlopen. De hier gesignaleerde tendenties zijn overigens allerminst specifiek voor Nederland. In alle westerse landen doen zich deze ontwikkelingen voor.

Opmerkelijk bij deze structurele aanpassingen is, dat de landbouw kleinschalig is gebleven. Typerend is ook dat deze gemoderniseerde kleinschalige landbouw in toenemende mate is verweven met grootschalige toeleverende en verwerkende bedrijven.

Het aandeel in de totale agri-business van het inkomen verdiend in de landbouw, laat een dalende tendens zien, evenals het aandeel van de agri-business in het nationaal inkomen. In 1970 werd in de agri-business 13% van het nationaal inkomen verdiend en in de landbouw 6%. Voor de regionale inkomens lopen deze percentages aanzienlijk uiteen, als gevolg van de grote verschillen in economische structuur tussen de onderscheiden landsdelen.

Het is hierbij vanzelfsprekend dat door het toenemend gebruik van opbrengstverhogende en arbeidsbesparende produktiemiddelen, de kostenstructuur in de landbouw is gewijzigd. Het aandeel in de totale kosten van de aangekochte goederen en diensten (non-factorkosten) is stijgende en bedraagt thans meer dan 60% van de totale kosten. Het aandeel van de beloningsaanspraken van de arbeid en het geïnvesteerde vermogen (factorkosten) is derhalve gedaald tot bijna 40%.

De vergroting van de produktie en de ingrijpende veranderingen in de wijze van produceren, met name in de organisatie van de werkzaamheden, zijn het resultaat van het initiatief en de persoonlijke inzet van de ondernemer, maar ook van het overheidsbeleid dat deze ontwikkelingen mogelijk heeft gemaakt en gestimuleerd. Men denke slechts aan het apparaat van onderzoek, voorlichting en onderwijs, aan de verbetering van de agrarische infrastructuur, aan het markt- en prijsbeleid en aan het regionale industrialisatiebeleid, die de voorwaarden hebben geschapen, en aan het beleid met betrekking tot bedrijfsbeëindiging en bedrijfsontwikkeling waardoor de ontwikkeling is gestimuleerd.

Wanneer men van mening is dat voor de landbouw de omstandigheden aanwezig zijn voor een sterke concurrentiepositie, is het inziens verantwoordt dat de overheid voorwaarden scheidt en stimulerende maatregelen neemt om deze positie te bevorderen. Deze activiteiten zijn te meer verantwoord, wanneer de zekerheid bestaat dat de produktiviteitswinst voor een belangrijk deel wordt doorgegeven aan de consumenten en wanneer de desbetreffende sector deze maatregelen niet zelf ter hand kan nemen. De overheid heeft zich bij haar beleid beperkt tot de essentiële, hierboven genoemde punten. Men kan bij het realiseren van de algemene aanvaarde doeleinden van het beleid natuurlijk altijd vraagtekens plaatsen

bij het gebruik van bepaalde instrumenten en bij de accenten die gelegd moeten worden. In hoofdlijnen gezien hebben de gebruikte instrumenten toch een belangrijke bijdrage geleverd om de aanpassingen te bevorderen, waardoor de produktiviteitsverhoging kon worden gerealiseerd.

De overheid schept dus voorwaarden en geeft hier en daar steun om drempelweerstand te overwinnen. Zij heeft echter bepaald niet de bedoeling, van de landbouw een centralistisch geleid, openbaar nutsbedrijf te maken; de kwaliteiten en de inzet van de ondernemers wil zij namelijk zoveel mogelijk tot hun recht laten komen.

Produktiviteit en rentabiliteit

De inspanningen in het biologisch-technische vlak en in het mechanisch-technische vlak met als consequentie noodzakelijke structurele aanpassingen, hebben tot doel de produktiviteit te verhogen, dus een eenheid produkt met minder produktiemiddelen voort te brengen. Deze inspanningen hebben tot belangrijke resultaten geleid. De toeneming van de netto-(arbeids) produktiviteit in de agrarische sector van de volkshuishouding is groter geweest dan die in alle sectoren te zamen. De landbouw heeft dan ook een belangrijke bijdrage geleverd tot de reële welvaartsstijging in onze samenleving. Globale berekeningen laten zien dat deze bijdrage in de achter ons liggende periode waarin de welvaart is verdubbeld, meer dan 10% is geweest.

In welke mate de landbouw zelf heeft geprofiteerd van de produktiviteitsverhoging wordt vooral bepaald door de prijsontwikkelingen en door algemene maatregelen in het sociale en fiscale vlak.

In het algemeen kan men zeggen dat veranderingen in prijsverhoudingen verantwoord zijn als deze een zuivere afspiegeling vormen van het economisch groeiproces. Er zijn evenwel in de samenleving krachten werkzaam die maken dat de prijsvorming niet zonder onbillijkheden verloopt. In dit verband is vooral van betekenis dat verschuivingen in het prijzenpatroon gepaard gaan met een stijging van het algemeen prijsniveau. Met het groter worden van deze inflatoire prijsstijging nemen de onbillijkheden voor bepaalde bedrijfstakken en sociale groepen toe.

Met name in de landbouw heeft in de laatste jaren de sterke stijging van de prijzen van de produktiemiddelen geleid tot een aantasting van de rentabiliteit. De prijsstijgingen van de kostenfactoren moeten uiteraard door de landbouw worden betaald, terwijl de landbouw voor de opbrengstprijzen van een aantal produkten afhankelijk is van de overheid en voor andere produkten overwegend van de marktverhoudingen.

De agrarische producenten hebben in de laatste jaren zeer duidelijk ervaren dat de rentabiliteit- en inkomensontwikkeling

niet alleen wordt bepaald door produktiviteitsverhoging maar ook in belangrijke mate door veranderingen in prijsverhoudingen, die voor de landbouw een ongunstiger ruilvoet betekenden, en een verslechtering van de rentabiliteit. Tabel 5 geeft hiervan een illustratie.

Tabel 5 Ontwikkeling van opbrengsten en kosten in de landbouw (exclusief tuinbouw) 1967/68 - 1974/75 (gem. mutaties in % per jaar)

	volume- ontw.	prijs- ontw.	waarde- ontw.
bruto-produktie	4,0	2,9	7,0
totale kosten	2,3	6,9	9,4
non-factorkosten	4,7	4,3	9,2
factorkosten	-2,0	12,0	9,8
waarvan arbeid	-3,5	14,7	10,6
netto-arbeidsproduktiviteit	6,9		
netto-produktiviteit	5,2		
bruto-produktiviteit	1,7		
prijsverhouding opbrengsten/kosten		-3,7	
bruto-ruilvoet		-3,7	
waardeverhouding opbrengsten/kosten (rentabiliteit)			-2,2

De financiering van de bedrijven

In verband met de dalende rentabiliteit is het een dringende vraag of de landbouw nog voldoende mogelijkheden heeft om de investeringen ten behoeve van de noodzakelijke schaalvergroting en modernisering op de traditionele wijze te financieren.

Het blijkt dat ook in de afgelopen jaren de eigen middelen (voornamelijk besparingen en afschrijvingen) meer dan 80% van de totaal beschikbare financieringsmiddelen uitmaakten. Door de gezinsuitgaven te matigen en omdat het totale gezinsinkomen uit het bedrijf aanzienlijk hoger is dan de arbeidsopbrengst van de ondernemer, bleef er nog ruimte voor besparingen over. Het gemiddeld hoge aandeel van het eigen vermogen in de financiering van de landbouw is dan ook in de afgelopen perioden slechts weinig gedaald. Indien het verpachtersvermogen buiten beschouwing wordt gelaten, blijkt ruim 78% van de vermogensbehoefte uit eigen middelen te zijn gefinancierd. Tabel 6 geeft de situatie per 1 mei 1974 weer.

Tabel 6 Balans van landbouwbedrijven groter dan 5 ha en groter dan 40 sbe per 1 mei 1974 (in miljard gld.)

kapitaal		vermogen	
grond en gebouwen:		verpachtersvermogen	11,1 (28%)
eigendom	13,8 (34%)	vreemd vermogen:	
gepacht	11,1 (28%)	op lange termijn	5,3 (13%)
inventaris	9,6 (24%)	op korte termijn	1,0 (2%)
overige activa,waar- onder liquiditeiten	5,6 (14%)	eigen vermogen	22,7 (57%)
totaal	40,1 (100%)	totaal	40,1 (100%)

De hoge graad van zelffinanciering is veelal een bittere noodzaak bij de gemiddeld lage rentabiliteit van het in de landbouw geïnvesteerde vermogen. De rente- en aflossingsverplichtingen zouden bij een hoog percentage vreemd vermogen het besteedbaar inkomen onder te grote druk zetten en wellicht de liquiditeit aantasten.

Toch doen zich bij bepaalde groepen van ondernemers financieringsproblemen voor; vooral bij jonge boeren die de grond en gebouwen in eigendom hebben. Velen onder hen zijn gedwongen, ter vervanging van het vermogen dat bij de generatiewisseling aan de persoonlijke onderneming wordt onttrokken, een groot bedrag aan krediet op te nemen. Voor deze jonge boeren, maar ook voor sterk expanderende bedrijven, kunnen de financieringslasten een belangrijk knelpunt betekenen. Voor deze groepen van ondernemers blijft het van belang rechtsvormen te stimuleren die de specifieke financieringsmoeilijkheden van de persoonlijke onderneming ondervangen.

Vanzelfsprekend betekent het instituut van de pacht voor de grondgebonden produktie een aanzienlijke verlichting van de financieringsproblematiek; meer aandacht voor de belangen van de verpachter kan deze in betekenis afnemende financieringsvorm versterken. Wanneer in de landbouw het verpachtersvermogen en/of het aandeel van het eigen vermogen daalt, kunnen de financieringslasten zodanig stijgen, dat de voortzetting van het bedrijf gevaar loopt; voor een aantal bedrijven is dit niet denkbeeldig.

Enkele opvallende gevolgen van structuurveranderingen in de agrarische sector

Door de economische groei en de technische ontwikkeling werd de landbouw aan de kostenzijde, met name door de invoering van arbeidsbesparende technieken, geconfronteerd met de noodzaak tot ingrijpende structurele aanpassingen (o.a. vermindering van de arbeidsbezetting en schaalvergroting). Aan de opbrengstzijde bleef de produktieomvang sterk toenemen, terwijl in de samenstelling van

de produktie de dierlijke produkten een nog sterker accent kregen. Hiermee is gepaard gegaan een verschuiving in het grondgebruik naar grasland- en voedergewassen. In Nederland is laatstgenoemde areaal thans bijna 65% van de totale oppervlakte cultuurgrond; in de EG van de Zes ruim 50%.

Deze veranderingen aan de opbrengst- en kostenzijde hebben in de eerste plaats tot doel de produktiviteit te verhogen. Deze verhoging is zo groot geweest dat het niet overdreven is om te spreken van een produktiviteitsexplosie. De landbouw heeft hierdoor zijn concurrentiepositie versterkt en een belangrijke bijdrage geleverd tot een vergroting van de welvaart en tot het verkrijgen van een evenwichtige betalingsbalans. De structurele veranderingen hebben evenwel ook andere belangrijke consequenties gehad.

In de eerste plaats zij vermeld dat de landbouw in toenemende mate is geïntegreerd in de nationale economie en beïnvloed wordt door ontwikkelingen in het internationale vlak. Aan de kostenzijde blijkt dit uit het toenemend aandeel van aangekochte goederen en diensten in het totale kostenpakket en uit de stijging van de beloningsaanspraken van de primaire produktiefactoren. De na 1970 sterk gestegen prijzen van brandstof, kunstmest, bestrijdingsmiddelen en van veevoergrondstoffen hebben wel duidelijk gemaakt hoe zeer de kosten in de landbouw worden beïnvloed door en afhankelijk zijn van internationale ontwikkelingen. De vraag rijst hierbij of de niet grondgebonden, sterk kapitaalintensieve produktierichtingen hun expansieve karakter wel kunnen handhaven. Aan de afzetzijde zien we een breder wordende marge tussen producenten- en consumentenprijzen mede als gevolg van de toenemende betekenis van bewerking en verwerking en diensten in het voedselpakket. Bij deze ontwikkelingen kunnen we ook toenemende contractuele bindingen van de landbouw met de voorafgaande en opvolgende schakels in de produktiekolom waarnemen, waardoor de onderlinge afhankelijkheid groter wordt. In dit verband wordt wel beweerd dat deze afhankelijkheid van industrie en banken grote nadelen voor de agrarische producenten meebrengt. De tot nu toe verrichte onderzoekingen bevestigen deze beweringen in het algemeen niet.

Voorts is het van belang op te merken dat in een sterk groeiende economie de relatieve betekenis van de agrarische bedrijfstak in de volkshuishouding afneemt. Deze ontwikkeling vraagt te meer onze aandacht, omdat bij de relatieve daling het aantal werkers in de landbouw ook absoluut sterk is gedaald; de vermindering van het aantal bedrijfshoofden is uiteraard gepaard gegaan met een afnemende van het aantal bedrijven. Op zichzelf moet deze relatieve en absolute daling in de landbouw positief worden beoordeeld; het is immers een voorwaarde voor economische groei.

Nauw samenhangend met deze gewijzigde betekenis in de volkshuishouding is de plaats van de boer in de plattelandssamenleving. De centrale positie die de boer in de traditionele dorpsamenleving innam, behoort onherroepelijk tot het verleden. Door de re-

gionale industrialisatie en door de spreiding van dienstverlenende sectoren, is ook het platteland in het economische groeiproces opgenomen. Nieuwe beroepsgroepen zijn hierdoor aan de plattelands-samenleving toegevoegd, met als gevolg dat de positie van de boer veel minder centraal is geworden. Ook hier wordt van betrokkenen een groot aanpassingsvermogen gevraagd, ten einde conflicten te vermijden en vormende krachten te stimuleren, en de nieuwe samenleving tot een zeker harmonie te brengen.

Een volgend punt waardoor de positie van de agrarische ondernemers wordt beïnvloed, heeft betrekking op de functieverhuizingen van de boer als ondernemer. De ingrijpende structurele veranderingen binnen de landbouw, de toenemende verwevenheid van landbouw en agri-business en de veranderingen in de produktietechniek, hebben ook belangrijke accentverschuivingen teweeggebracht in de drie hoofdfuncties van de agrarische ondernemer, waarbij opvallend is dat de taak van handarbeiders thans voor vrijwel alle boeren essentieel is geworden. Aangezien de bedrijfshoofden 75% van de agrarische beroepsbevolking uitmaken, zijn de boeren in feite ook arbeider geworden. Bovendien is de ondernemersfunctie moeilijker geworden en kan slechts goed worden vervuld, wanneer de ondernemer beschikt over aanzienlijk meer kennis en inzicht dan voorheen.

Uit het voorgaande is ook gebleken dat het overheidsbeleid ten aanzien van de landbouw is verbreed en geïntensivëerd. We zagen dat niet alleen het Ministerie van Landbouw, maar dat ook andere beleidsinstanties betrokken zijn bij het scheppen van voorwaarden voor en het begeleiden van structurele hervormingen. Hierbij komt dat de laatste jaren de landbouw in toenemende mate te maken krijgt met maatregelen van die instanties welke geroepen zijn om aan de schaarse ruimte in ons land een zo verantwoord mogelijke bestemming te geven, deze ruimte in te richten en te beheeren en het milieu zo zuiver mogelijk te houden.

Het behoeft geen betoog dat structurele veranderingen in de landbouw zichtbare ruimtelijke consequenties hebben. De consequenties hebben betrekking op de bebouwing, de aard van het grondgebruik, de dichtheid van de veestapel en op de inrichting van landelijke gebieden, waarbij men kan denken aan de ontsluiting, de verkaveling en de perceelsscheidingen en beplantingen langs de wegen. In feite bestaan de landelijke gebieden in Nederland, naast enkele natuur- en watergebieden, in hoofdzaak uit cultuurlandschappen. Deze cultuurlandschappen hebben in de loop der tijden belangrijke veranderingen ondergaan, een proces dat nog steeds doorgaat en dat niet behoeft te leiden tot verarming van het landschap.

Deze benadering van het landschap wordt de laatste jaren wat getemperd door krachten en stromingen in onze samenleving, die bepaalde landschappen in meerdere of mindere mate willen conserveren. Het zal duidelijk zijn dat dit conserveren en het opleggen van beperkende maatregelen, economische consequenties hebben voor de agrarische bedrijfstak. Het gaat hierbij niet om een beleid dat

beoogt de technische vooruitgang en de produktiviteit in de landbouw te bevorderen, maar om de vraag in welke gebieden en in welke mate beperkende maatregelen voor de landbouw verantwoord zijn terwille van natuur, landschap en milieu.

Het zal geen verbazing wekken dat zelfs gerechtvaardigde verlangens bij de agrarische ondernemers toch gevoelens van onzekerheid en onbehagen oproepen. Deze gevoelens komen duidelijk tot uitdrukking in de houding die de betrokkenen in bepaalde gebieden innemen ten aanzien van de landinrichtingsactiviteiten. Wellicht is dit ook één van de factoren die de laatste jaren de boeren en tuinders tot acties hebben gebracht. Het betreft echter slechts één factor, want het is wel duidelijk geworden dat een complex van factoren tot onlustgevoelens heeft geleid. Een aantal factoren werd al genoemd. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat de agrarische ondernemers, als kleine zelfstandigen, zich in onze welvaartsmaatschappij tekortgedaan voelen ten aanzien van de sociale voorzieningen, waarvan zij in veel mindere mate kunnen profiteren dan de loon- en salaristrekken, terwijl tevens maatregelen in het fiscale vlak de aandacht vragen.

Toch geloof ik dat op wat langere termijn de perspectieven voor de agrarische sector, met name voor de grondgebonden produktierichtingen, niet somber zijn. Het is immers buiten kijf dat de landbouw levensmiddelen voortbrengt en als primaire functie heeft het voorzien in de eerste levensbehoeften. Ook wat het energieverbruik betreft, steken de hier bedoelde agrarische produktierichtingen gunstig af bij vele andere economische activiteiten, terwijl bovendien het produktieproces weinig milieuvervuilend is. Van belang is voorts dat de agrarische produktie sterk gespreid blijkt, waardoor de ruimte wordt opengehouden. In dit verband zal wellicht in de toekomst steeds meer betekenis worden toegekend aan de secundaire functie van de landbouw: het beheer en de verzorging van het landschap, hetgeen ertoe kan bijdragen dat de betekenis van de agrarische sector in de samenleving positiever wordt gewaardeerd.

Slotopmerking

De gesignaleerde veranderingen in de positie van de agrarische ondernemers houden voornamelijk verband met de wijzigingen die de landbouw in een sterk groeiende economie moet doormaken. Wanneer de economische groei echter enigszins stagneert en bovendien de internationale betrekkingen minder stabiel worden, wordt aan de agrarische problematiek een extra dimensie toegevoegd. Met name de produktierichtingen die sterk afhankelijk zijn van energiedragers en agrarische grondstoffen worden kwetsbaarder, waarbij het niet uitgesloten is dat het groeitempo in deze produktierichtingen een vertraging te zien zal geven.

In dit verband past een opmerking over de positie van de

landbouw in de ontwikkelde landen in relatie tot die van de landbouw in de ontwikkelingslanden. Het landbouwbeleid in de ontwikkelde landen is vrijwel uitsluitend gericht op interne doelstellingen zoals de bescherming van de eigen agrarische producenten tegen sterke prijsfluctuaties via het markt- en prijsbeleid. Deze politiek kan een goed functioneren van de wereldmarkt in agrarische produkten belemmeren, waardoor met name de ontwikkelingslanden kunnen worden gedupeerd.

Bij het streven naar een stabilisatie van de wereldmarkten zal de grootste bijdrage moeten komen van de ontwikkelde landen, omdat de eenzijdige en veelal zwakke economische structuur van de ontwikkelingslanden hiertoe slechts geringe mogelijkheden biedt. Deze bijdrage kan een internationaal gecoördineerde voorraadpolitiek zijn, maar ook, indien noodzakelijk, een wijziging in productie en verbruik, met het doel de wereldvoedselsituatie te verbeteren en de internationale arbeidsverdeling met betrekking tot de voortbrenging van agrarische produkten te herzien.

In het kader van zulk een beleid zal ook de noodzakelijke technische hulpverlening aan de landbouw in de ontwikkelingslanden beter tot zijn recht kunnen komen, daar de als gevolg hiervan toegenomen produktie gemakkelijker kan worden afgezet.

Gezien de veranderende maatschappelijke inzichten over ruimte en milieu, economische groei en de problematiek van de ontwikkelingslanden, rijst de boeiende vraag hoe de kapitaalintensieve en sterk gespecialiseerde Nederlandse landbouw zich in de toekomst zal ontwikkelen. De beantwoording van deze vraag valt echter buiten het kader van dit artikel.